

notu — význam uspokojení potřeby a úsilí nutného k jejímu uspokojení.

Za motiv považuje autor uvědomovanou potřebu, která v procesu svého uspokojování mnohokrát prošla etapou motivace a změnila se v návyk a která tedy bez opakované motivace přímo přechází v činnost. Motiv se liší od potřeby. Mezi nimi stojí psychologický proces motivace. Do procesu vytváření motivu vstupuje celý vnitřní systém potřeb člověka. Na místo často citovaného boje motivů kladě tedy D. A. Kiknadze boj potřeb. Mezi potřebou a motivem stojí volní akt subjektu, vědomí vážící všechny objektivní a subjektivní faktory uspokojení dané potřeby.

Zájem je potřeba, která prošla stadiem motivace, uvědomělá zaměřenost člověka k uspokojení neuspokojené potřeby.

V závěru druhé části shrnuje autor do přehledného schématu systém faktorů chování člověka:

1. společenské a přírodní prostředí,
2. potřeby,
3. uvědomění potřeb (ve formě zájmů, přání, snah, cílů atd.),
4. motivace k činnosti,
5. rozhodnutí jednat,
6. postoj (vnitřní mobilizace, připravenost k praktické činnosti),
7. činnost, realizace postoje.

Působení jednotlivých faktorů na sebe navazuje, faktory však spolu souvisejí i mimo posloupnost, v níž následují za sebou. Toto schéma volního jednání je předmětem rozsáhlé diskuse celého druhého oddílu práce.

V třetí části se autor zabývá výchovou rozumných a zdravých potřeb, nutnou součástí komunistické výchovy. Uvádí řadu srovnání a příkladů, polemizuje se zastánci teorii asketismu, nesouhlasí však ani s konzumním vztahem ke společnosti. Rozumnými a zdravými potřebami rozumí ty potřeby, které odpovídají možnostem postupně rostoucí výroby a rozvíjející se kultury a jejichž uspokojování napomáhá všestrannému rozvoji osobnosti a pokroku společnosti.

Podle autorových slov nestačí vychovávat jen k uvědomělosti a přesvědčenosti, ovlivňovat jen vědomí lidí, jejich zájmy, snahy, cíle — tyto ideální hybné síly, ale je třeba jít hlouběji, k reálným hybným silám těchto ideálních hybných sil. Je třeba vychovávat systém schopností a potřeb lidí, neboť právě uvědomované potřeby jsou skutečnou hnací silou lidské činnosti.

Za základ výchovy materiálních a duchovních potřeb autor považuje výchovu potřeby k práci. Je třeba změnit charakter práce, aby se mohla stát první potřebou komunistického člověka, a je třeba změnit i člověka, aby jednota jeho potřeb a schopností umožňovala všestranný rozvoj jeho osobnosti i pokrok celé společnosti.

Autor používá klasického dělení potřeb na materiální a duchovní a v posledních třech kapitolách rozebírá na četných příkladech problematiku formování materiálních potřeb a výchovy duchovních potřeb, zabývá se utvá-

řením způsobu života a formováním struktury volného času.

Dělení potřeb na materiální a duchovní může být sice z některých hledisek funkční, nevystihuje však podstatu potřeb v tom smyslu, že prakticky všechny potřeby jsou uspokojovány (ať již bezprostředně nebo zprostředkovaně) činností lidí, osvojováním předmětů materiálního světa. Pouze *způsoby uspokojování* těchto ve své podstatě materiálních potřeb nabývají v procesu společenského vývoje více či méně kultivovaných podob. Materiální základ potřeb bývá modifikován do „duchovních“ způsobů jejich uspokojování. Základnou pro uspokojování potřeb však zůstává materiální svět osvojovaný člověkem v procesu společensko-historického vývoje.

Domníváme se, že problematiku vztahu společenských a individuálních potřeb a jejich uspokojování by bylo možno snáze řešit diskusí pojmu *formy uspokojování potřeb*, který byl zaveden již klasiky marxismu-leninismu. Je zřejmé, že v rozvinuté společnosti je celá řada potřeb uspokojována ne již individuální, ale společenskou formou. Nejen v oblasti materiální výroby, ale i ve sféře spotřeby, mimo pracovní doby a volného času nabývá uspokojování potřeb forem ne-li společenských, tedy ve větší či menší míře kolektivních, skupinových. Bezprostředně potřeby a zprostředkované i zájmy, snahy, cíle se týkají ne jedince, ale sociálních skupin a mnohdy i celé společnosti. Mnohdy tedy není nutné vychovávat jednotlivce k přijetí společenských potřeb za vlastní, ale jen vést jej k poznávání a přijímání společenských forem uspokojování jeho již vytvořených potřeb. Cesta uspokojování potřeb lidí přes společenské formy reálně existuje a je podle našeho názoru nedostatečně docenovaná a využívanou alternativou pro uspokojování podstatné části potřeb člověka a společnosti. Použijeme-li způsob vyjadřování D. A. Kiknadzeho, je společenská forma v mnohých případech rozumnou a zdravou formou uspokojování potřeb.

I když tedy lze s některými dílčími partlemi recenzované práce polemizovat, její základní myšlenky podávají ucelený obraz sledované problematiky. Autor důsledně vychází z prací Marxe, Engelse a Lenina, přináší konzistentní společenskou teorii potřeb, která je nosná svou jednotnou koncepcí a která může být východiskem pro zkoumání potřeb. Závěry práce ukazují na možnosti sociotechnických opatření celospolečenského charakteru.

Zajímavá kniha gruzinského autora je bezesporu značným přínosem ke zkoumání potřeb v současné rozvinuté společnosti.

Hynek Jeřábek

Stanislaw Kozyr-Kowalski, Jaroslaw Ladosz: Dialektyka a społeczeństwo. Wstęp do materializmu historycznego (Dialektika a společnost. Úvod do historického materialismu)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972, 520 s.

Důkazem úspěšného rozvoje sociologie v Polsku v posledních letech je kromě jiného i ta

skutečnost, že zde vyšlo už několik syntetických prací, které si kladou za cíl vyložit marxistickou teorii společnosti jako určitý systém. Zatím poslední v této řadě je kniha dvojice autorů S. Kozyra-Kowalského a J. Ładosze *Dialektika a společnost. Úvod do historického materialismu*.

Napsat dobrou práci tohoto druhu není možné bez splnění jistých předpokladů. Patří mezi ně předně důkladná znalost Marxových, Engelsových a Leninových děl zabývajících se teorií společnosti, znalost principů jejich metodologie i znalost vývoje marxistického sociologického myšlení v pracích těch autorů, kteří byli Marxovými, Engelsovými a Leninovými žáky. Patří mezi ně dále přehled o hlavních námitkách odpůrců marxismu, jak s nimi vystupují od okamžiku vzniku materialistického pojetí dějin až po naše dny. Každý výklad marxistické teorie společnosti je totiž vždy zároveň nutně polemikou s jejími kritiky. A konečně mezi zmíněné předpoklady patří rovněž zázemí faktických poznatků o soudobých společnostech, jak se k nim různými cestami propracovává dnešní marxistický sociální výzkum a sociální teorie.

O obou polských autorech, kteří se na napsání *Dialektiky a společnosti* podíleli, můžeme prohlásit, že všechny tyto předpoklady plní. Oba mají už za sebou významnou práci teoretickou i pedagogickou, což jim umožnilo pustit se do velmi náročného díla. J. Ładosz je mj. autorem nedávno vyšlé knihy *Materializm dialektyczny*, která vyvolala mezi polskými filozofy živou diskusi, a dále pojednání *Marksisowska teoria walki klas* z roku 1969, které patří k základním marxistickým pracím o této otázce v Polsku. S. Kozyr-Kowalski má za sebou mj. vynikající rozsáhlé dílo *Max Weber a Karol Marks* (Warszawa 1967), jež je zatím nejhlubším kritickým rozбором teorie a metodologie Maxe Webera z marxistických pozic. (Viz naši recenzi tohoto díla v *Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et Historica* 5/1970, *Sociologica* 3.) Příspěvky k dějinám sociologie, s. 87–95.) Výhodou obou autorů je i to, že se mohli poučit z kladů i nedostatků prací obdobného zaměření a poslání, které už v Polsku vyšly.

Kniha *Dialektika a společnost* je rozdělena do třinácti kapitol. Kozyr-Kowalski je autorem těch částí, které se zabývají vznikem, dějinami a podstatou marxistické teorie sociálního procesu, základními kategoriemi a tvrzeními historického materialismu a dialektikou sociálního procesu, historickým materialismem jako pozitivní kritikou metafyzického a idealistického myšlení v humanitních vědách, společenskými třídami a vrstvami, místem jednotlivých tříd v ekonomické struktuře soudobého kapitalismu, třídním bojem jako zákonitostí historického pohybu a konečně třídami a třídním bojem ve vztahu k socialistickému a komunistickému výrobnímu způsobu. J. Ładosz zpracoval kapitoly o teorii státu a práva, o teorii národa a národotvorných procesů, o morálce a náboženství jako formách společenského vědomí, o vědě a ideologii a

konečně o marxistické teorii osobnosti a jejím vztahu ke společnosti.

Hlavním novým a originálním prvkem, jímž se recenzovaná kniha odlišuje od obdobných prací, je to, že autoři uvědoměle zdůrazňují jednotu marxistické teorie společnosti a dialektického materialismu. Nečiní tak však pouze verbálně (to by ostatně nebylo nic originálního), ale snaží se zcela jednoznačně přizpůsobit tomuto výchozímu pojetí celé tematické uspořádání práce. Je ovšem pravda, že tento záměr — podrhnout sepětí marxovské filosofické dialektické teorie s historickým materialismem — se daří lépe naplnit zejména v těch částech, které zpracoval Kozyr-Kowalski, neboť sama jejich tematika k tomu dává lepší příležitost.

Jakkoli je recenzovaná práce zřejmě zamýšlena především jako učební pomůcka pro vysokoškoláky i ostatní studující, kteří si chtějí osvojit marxistickou teorii společnosti na poměrně vysoké odborné úrovni, nelze o ní napsat, že by snad byla pouhým shrnutím již známých poznatků a že by postrádala některá nová řešení a přístupy. Originalita práce tudíž nespočívá pouze v jejím celkovém tematickém uspořádání. Zejména v části zpracované Kozyrem-Kowalským se setkáváme se zjevným úsilím zaujmout vlastní stanovisko k některým otázkám, jež jsou dnes mezi marxisty diskutovány, případně se pokusit i o jistá originální terminologická a pojmová upřesnění. Nechybí zde ani některé významné podněty metodologické. Právě na tyto prvky bychom se chtěli v naší recenzi především zaměřit.

Za jednu z centrálních kategorií marxistické teorie sociálního procesu a materialistické dialektiky vůbec považuje Kozyr-Kowalski zcela oprávněně pojem práce, přičemž zásadní význam má rozlišení dvou základních forem práce: práce produktivní a neproduktivní. (Není to ostatně poprvé, kdy se autor touto otázkou zabývá. Zevrubnou pozornost jí věnoval už ve stati *Marksisowska teoria klas i warstw społecznych w świetle „Kapitalu“*, *Studia Socjologiczne* č. 2, 1969, v níž mj. analyzoval, jaký sociologický význam má rozlišení práce na produktivní a neproduktivní a v níž kritizoval běžné výtky na adresu tohoto rozlišení.) Dvě hlavní teoretické kategorie, které Marx zavádí ve svém výkladu historického materialismu, obsaženém v díle *Ke kritice politické ekonomie*, tj. kategorie základny a nadstavby, se nedají podle Kozyra-Kowalského přesně vymezit, neodvoláme-li se právě na ony dvě odlišné základní formy práce.

Vycházejí z tohoto předpokladu, vymezuje pak Kozyr-Kowalski základnu čili ekonomickou strukturu společnosti jako „souhrn historicky se vytvářejících forem výroby a směny výsledků produktivní práce a určitých neproduktivních činností, existujících v dané společnosti a vyznačujících se jistou zákonitostí, neboli jako souhrn forem práce, jež se v dané společnosti bezprostředně podílí na přetváření přírodních statků pro lidské potřeby (produktivní práce); souhrn forem práce, jež se v dané společnosti podílí na procesu směny

materiálních statků za jiné materiální statky nebo za výsledky neproduktivní práce; konečně souhrn těch forem neproduktivní práce, tzn. práce, která nevyrábí ani bezprostředně neslouží směně materiálních statků, které jsou spjaty s takovými typy vlastnictví pracovních podmínek, díky nimž si určité skupiny jedinců mohou přivlastňovat výsledky práce přímého výrobce bez ekvivalentu v podobě vlastní práce“ [s. 44–45].

Naproti tomu nadstavba je vymezována jako „souhrn takových institucionalizovaných forem neproduktivní práce existujících v dané společnosti, díky nimž určité skupiny jedinců získávají existenční prostředky. Charakteristickým znakem nadstavbových institucí, jako je stát a jeho orgány (soudy, policie, administrativa a armáda), církev a školské instituce, chápaných z hlediska jejich vztahu k formám práce sloužící získávání existenčních prostředků, jež existují v dané společnosti, je to, že: 1. tyto instituce vyžadují práci, jež není ani výrobou materiálních statků, ani neslouží jejich směně; 2. tento typ práce je pro určitou skupinu jedinců zdrojem relativně stálého dosahování existenčních prostředků; 3. tyto instituce nejsou soukromým vlastnictvím, netvoří proto přímý prostředek přivlastňování cizí práce bez ekvivalentu“ [s. 45].

Autorův pokus o upřesnění kategorií základny a nadstavby pomocí pojmů produktivní a neproduktivní práce má zajisté své pozitivní rysy, stojí rozhodně za pozornost a může se stát významným podnětem při další analýze zmíněných kategorií. Na druhé straně nelze ovšem přehlédnout, že vymezování samotných pojmů produktivní a neproduktivní práce není bez problémů, čímž se jejich použití nutně komplikuje.

Z metodologického hlediska je pozoruhodná autorova analýza struktury jako kategorie dialektiky. Kozyr-Kowalski v této souvislosti uvádí, že rozhodně nebylo náhodně Marxovo použití této kategorie v *Kapitálu* a v úvodu *Ke kritice politické ekonomie*, stejně tak jako nebyl náhodný Leninův názor obsažený v díle *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*, že kategorie struktury je prvkem materialistické dialektiky.

Strukturou je podle Kozyra-Kowalského takový typ relativně trvalých vazeb mezi danými elementy tvořícími relativně izolovaný systém, který má tyto vlastnosti:

1. Systém jako celek se v porovnání s elementy, jež jej tvoří, vyznačuje určitými novými znaky.

2. Daný element systému má určité vlastnosti pouze tehdy, je-li částí zmíněného systému.

3. Daný systém, vyznačující se uvedenými znaky, je podmínován znaky elementů, jež jej tvoří, tzn., že nemůže vzniknout z libovolné kategorie elementů.

4. Mezi elementy systému tvořícího strukturu existují vztahy vzájemné závislosti, projevující se tak, že změna nebo modifikace jednoho z těchto elementů má za následek větší či menší změnu všech ostatních elementů.

5. Složkami systému zvaného struktura se mohou stát pouze ty elementy, které na sebe vzájemně působí, vzájemně se podmiňují a postupně nabývají funkce účinku a příčiny.

6. V systému zvaném struktura můžeme rozlišit rovněž jiný typ kauzální vazby, objevující se mezi elementy, jež jej tvoří. Dají se v něm objevit takové elementy, jež rozhodujícím způsobem podmiňují trvalost celého systému a jejichž změna způsobuje jeho radikální přetvoření či zánik.

Kategorií struktury v rámci materialistické dialektiky a historického materialismu připisuje Kozyr-Kowalski proto tak velký význam, že jakýkoliv jev objektivní reality i společenského života nelze plně pochopit, nebude-li zkoumán ve svých souvislostech s ostatními jevy, nebude-li tudíž zkoumán jako složka jisté struktury. Kozyr-Kowalski se snaží uplatnit tento princip při výkladu všech klíčových otázek materialistického pojetí dějin, zejména pak při analýze výrobních sil a výrobních vztahů. Upozorňuje, že už Engels vytýkal Kautskému v jednom ze svých dopisů, že zkoumá roli materiálních výrobních sil ve společenském procesu abstraktně, neboť je nechápe jako elementy určité ekonomické struktury a odděluje zemědělství a techniku od politické ekonomie.

Pojem struktury v materialistickém pojetí dějin podle Kozyra-Kowalského těsně souvisí s pojmem historismu. Polský autor píše: „Charakteristickým znakem každého *ahistorismu* je *astrukturalismus*, projevující se v tom, že jednotlivé faktory společenského procesu jsou chápány jako nezávislé, pojaté mimo vztahy s jinými faktory“ [s. 147].

V historismu se podle Kozyra-Kowalského koncentrují všechny základní prvky toho stylu myšlení, který Hegel, Marx, Engels a Lenin nazývali dialektikou, tj. tvrzení, že skutečnost není souhrnem vzájemně izolovaných věcí a stavů, nýbrž souborem kvalitativně odlišných celků a struktur, jež navzájem různě souvisejí a podmiňují se, a tvrzení, že se skutečnost vyvíjí, to znamená, že v ní vznikají nové kvality a že zdrojem vzniku těchto nových kvalit, tudíž zákonitostí vývoje skutečnosti, jsou rozpory.

Kozyrem-Kowalským zdůrazněná nerozlučná jednota strukturálního a historického přístupu ke zkoumaným jevům je nesporně jednou z klíčových metodologických zásad marxismu. Základní postulát materialistického historismu vysvětlovat konkrétní sociální jevy pomocí kauzálních kategorií příčiny a účinku však neznamená, že teze o podmíněnosti souhrnu společenských jevů ekonomickou strukturou by mohla být ztotožňována s tezí, že ekonomická struktura *rodí*, je tedy příčinou existence všech jevů, které hrají ve společenském životě roli. Tak např. podle slov Kozyra-Kowalského „kapitalistický výrobní způsob nezrodil ani přírodu, ani křesťanské náboženství, ani Aristotelovu filosofii, avšak podmiňuje souvislost těchto jevů s jinými elementy sociální skutečnosti“ [s. 149].

Na pojetí ekonomických rozporů jako zá-

kladní zákonitosti společenského pohybu exponuje Kozyr-Kowalski další souvislost marxistické teorie sociálního procesu s materialistickou dialektikou. „Mluvíme-li o rozporu jako o zákonu dynamiky společenského života“ — píše Kozyr-Kowalski — „nejde o rozpor nahodilý, nejde o nepodstatnou poruchu tohoto života, nýbrž o rozpor, který by se dal vymezit takto: rozporom daného jevu či procesu A nazýváme takový jev či proces B, který, jsa nutnou podmínkou trvání, existence a zachování A, se zároveň stává faktorem rodícím předpoklady, tendence a možnosti změny nebo zániku jevu či procesu A“ [s. 86]. Znamená to, že rozpor chápaný jako zákon dějinného pohybu se dá vymezit jako takový jev B, který, jsa nutnou podmínkou existence jevu A, je zároveň možností jeho neexistence. Nebo jinak řečeno, rozporom může být nazván takový jev B, který, jsa nutnou podmínkou existence jevu A, je zároveň nutnou podmínkou změny nebo zániku jevu A. Jako příklad Kozyr-Kowalski uvádí, že v podmínkách soudobé buržoazní společnosti je oddělení vlastnictví od řízení a to, že organizací a vedením výroby je pověřena skupina námezdních pracovníků, nutnou podmínkou existence buržoazie jako třídy. Toto oddělení však zároveň vytváří možnost zániku buržoazie jako třídy, možnost zorganizovat moderní výrobu na základě takových výrobních vztahů, které předpokládají odstranění velkého kapitalistického vlastnictví.

Nejvíce místa v části zpracované Kozyrem-Kowalským zaujímají kapitoly věnované marxistické teorii tříd a třídního boje. Kozyr-Kowalski zde vychází ze známé Leninovy definice tříd, jak je formulována ve *Veliké iniciativě*. Upozorňuje však, že běží o zkratkovitý zápis leninského pojetí teorie tříd. Aby tomuto vymezení nebyly podsunovány obsahy zcela cizí Leninovu teoretickému stanovisku, Kozyr-Kowalski zdůrazňuje, „že téměř všechny Leninovy práce jsou komentářem a vysvětlením této definice“ [s. 153—154]. Lenin totiž podle Kozyra-Kowalského plně sdílel Engelsův a Marxův názor, že každá definice je buď nejobecnějším vyjádřením základních obsahů dané teorie, nebo jedním z jejích elementů či složek. „Proto bez komentáře, jímž je celý Leninův teoretický odkaz, ve kterém teorii tříd patří obzvlášť privilegované místo, nelze jeho definici třídy pochopit“ [s. 154].

Kozyr-Kowalski především zdůrazňuje, že kontext, v němž zmíněná definice vystupuje, svědčí o tom, že Lenin neredukuje třídní vztahy na výrobní vztahy založené na vykořisťování. V tom se Lenin podstatně odlišuje od zjednodušujících interpretací marxovské teorie tříd, jak jsou obsaženy např. v díle K. Kautského *Materialistické pojetí dějin*. Kozyr-Kowalski uvádí, že pro K. Kautského je pojem třídy vždycky pojmem polárním. Třída sama o sobě je podle Kautského nemyslitelná. Vyžaduje vždy protikladný pól. Vykořisťovatelé a vykořisťováni, páni a otroci tvoří nerozlučnou jednotu. V protikladu k proletářům a ke kapitalistům vytvářejí podle Kaut-

ského rolníci a řemeslníci v zásadě pouze různé profese, nikoli různé třídy. Z vulgarizace marxovské teorie tříd vyrůstá — podle Kozyra-Kowalského — Kautského přesvědčení, že k odstranění tříd stačí zespolečenštit výrobní prostředky a likvidovat panství kapitalistů.

Kozyr-Kowalski k tomu dodává: „V posledních letech se v Polsku pod vlivem revizionismu rozšířilo přesvědčení, že obsah leninské definice třídy vylučuje pojem třídní společnosti zbavené vykořisťování. Začalo se tvrdit, že Lenin v článku *Veliká iniciativa* vyjádřil stejný názor na třídy jako Kautsky. Proti této interpretaci své teorie tříd se staví sám Lenin, když po slovech „třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může присвојovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství“, zařazuje ihned komentář uvádějící, že „proces likvidace tříd zespolečenštěním kapitalistických podniků nekončí, nýbrž teprve začíná“ [s. 158].

Marxistická teorie tříd je podle Kozyra-Kowalského jak metodou zkoumání ekonomické struktury dané společnosti, tak i metodou analýzy vlivu materiálního výrobního způsobu na všechny formy společenských poměrů. Konkrétně historické zkoumání třídní struktury a dynamiky společnosti vyžaduje však příslušnou pojmovou aparaturu, jež by umožnila zachytit celou jejich složitost a zdůraznit nejpodstatnější znaky. Kozyr-Kowalski ovšem konstatuje, že tato aparatura není zatím definitivně a jednotně ustálena, jak o tom svědčí terminologické rozdíly mezi různými marxistickými autory. Potřebu výstavby pojmové aparatury v této oblasti považuje polský autor za nespornou. Nezástává však u pouhých výzev, ale sám se pokouší o určitá terminologická upřesnění a přichází s některými vlastními návrhy. Ty se týkají především rozlišení třídních složek a vnitrotřídních kolektivů, dále rozlišení tříd čistých a tříd heterogenních a konečně precizace pojmu sociální vrstvy.

Tak např. dvě základní třídy kapitalistické společnosti — třída kapitalistických vlastníků výrobních prostředků a třída přímých výrobců zbavených výrobních prostředků — se z hlediska charakteru a druhu výrobních prostředků, z hlediska rozdělení výroby na průmysl a zemědělství, vnitřně rozpadají na dvě velké složky: na průmyslové kapitalisty a na zemědělské kapitalisty, respektive na průmyslový proletariát a na zemědělský proletariát. Jak je zřejmé, jde v případě rozlišování třídních složek především o to, že se přihlíží k charakteru pracovních podmínek.

Příslušníci téže třídy se však mohou lišit také profesí, vzděláním, kvalifikací, místem zaujímáním v organizaci práce, výší zisků, renty nebo mzdy, druhem vynakládané pracovní fyzické či duševní energie, formou a úrovní spotřeby, životním stylem apod. Aby tento komplex ekonomických a mimoekonomických faktorů, které vnitřně diferencují příslušníky jedné třídy, odlišil od kritérií,

kteřá vedou ke vzniku tzv. třídních složek, označuje Kozyr-Kowalski skupinu vymezenou tímto komplexem názvem vnitrotřídní kolektivity. Rozdíly zařazené do tohoto komplexu nejsou však v marxistické teorii chápány jako kritéria třídní příslušnosti a zdůrazňuje se, že jsou podmiňeny strukturou dané společnosti. V určitých případech má však zkoumání diferenciace tohoto typu důležitý význam, a to jak pro analýzu ekonomických problémů, tak pro analýzu vlivu třídní struktury na jiné sféry sociálního života.

Kozyr-Kowalski dále rozlišuje třídy čisté a třídy heterogenní, přičemž první pojem označuje takové skupiny lidí, jejichž členové jsou příslušníky pouze jedné třídy, zatímco druhý pojem označuje takové skupiny, jejichž členové jsou příslušníky přinejmenším dvou tříd. „Heterogenní třídy jsou zpravidla odrazem historického procesu, v jehož průběhu se staré výrobní vztahy přizpůsobují požadavkům nového výrobního způsobu, nebo odrazem rozvoje daného výrobního způsobu“ [s. 174]. Typickým příkladem heterogenní třídy byli podle Kozyra-Kowalského prúští junkeři, mezi něž patřili starí feudální pozemkoví vlastníci, kteří přeměnili svoje hospodářství v kapitalistické podniky. Jiným příkladem heterogenní třídy v soudobém Polsku jsou tzv. kovorolníci.

Další terminologické rozlišení, jež Kozyr-Kowalski zavádí, se týká třídních a tzv. kvazitřídních vztahů. Kozyru-Kowalskému jde o to, vyjádřit pojmově tu známou skutečnost, že určité kategorie lidí mohou získávat základní nebo vedlejší existenční prostředky tak, že vstupují do krátkodobých a nepravdělných vztahů, jež mají třídní charakter. A právě tyto vztahy s ohledem na jejich nepravdivost, krátkodobost a nestabilitu nazývá vztahy kvazitřídními.

Za pozornost stojí rovněž to, jak Kozyr-Kowalski chápe sociální vrstvy. V této souvislosti správně uvádí, že jednou ze závažných příčin mnoha interpretací a teoreticko-empirických těžkostí, jež často rodí marxovská teorie tříd, je přesvědčení, že tato teorie předpokládá, že každý jedinec a každá sociální skupina musí být zařazena do nějaké společenské třídy. Na základě analýzy Marxových prací dospívá však Kozyr-Kowalski k závěru, že Marx nazývá společenskými třídami pouze ty skupiny, které konstituují ekonomickou strukturu společnosti. Nenazývá třídami ty kategorie osob, které získávají existenční prostředky díky tomu, že jsou zaměstnány v nadstavbových institucích.

Kozyr-Kowalski zde navazuje na pojetí známého polského ekonoma Oskara Langeho z jeho knihy *Politická ekonomie*, kde tento autor nazývá takové kategorie osob, jako jsou státní úředníci, vojáci, policisté, duchovní apod., sociálními vrstvami a činí pojem nadstavby základním diferenciačním kritériem příslušnosti k sociální vrstvě. Kozyr-Kowalski toto pojetí přijímá a označuje termínem sociální vrstva skupiny, které nejsou ani třídami, ani třídními složkami, které jsou mimo

vlastní třídní strukturu, i když jí slouží. Kozyr-Kowalski se však domnívá, že je třeba pojem vrstvy ještě dále upřesnit, a to zavedením kritéria produktivní a neproduktivní práce. Potom dostáváme tuto definici: Sociální vrstvy jsou „takové kategorie námezdně pracujících, jejichž práce nevytváří ani nadhodnotu, ani nemožňuje vlastníkům výrobních prostředků, vlastníkům prostředků oběhu a vlastníkům podniků služeb přetvářet peníze v kapitál“ [s. 178].

Při vlastní interpretaci marxovské teorie tříd Kozyr-Kowalski upozorňuje, že Marxovi interpreti a kritikové často nepostřehli, že v Marxově teorii společenského procesu vystupuje pojem třídy ve dvou významech. Vedle tříd, které Kozyr-Kowalski nazývá třídami ekonomicko-sociologickými, pro něž je typické, že se nedají v sociální realitě odlišit bez toho, aniž bychom se odvolali na základní ekonomické kategorie kapitálu, používají Marx a Engels ve svých sociologicko-historických pracích, jako jsou např. *Třídní boje ve Francii*, *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* a *Německá selská válka*, takové pojetí tříd, které Kozyr-Kowalski nazývá třídami historickými. Třídy v ekonomicko-sociologickém smyslu rozlišujeme podle Kozyra-Kowalského tak, že zkoumáme formy vlastnictví, které vystupují v takových aspektech ekonomické struktury buržoazní společnosti, jako je výroba, zbožné peněžní oběh, služby a využívání půdy. Naproti tomu při vymezování třídní příslušnosti v historickém smyslu bereme kromě toho v úvahu taková kritéria, jako jsou podobnost zájmů a ekonomické situace, podobnost stylu života a kultury, teritoriální vazba, podobnost vztahů k jiným třídám a vrstvám, společný původ a historické určení.

Kozyr-Kowalski k tomu dodává: „Naše analýza základních tříd v historickém smyslu, vystupujících v buržoazní společnosti, umožní ukázat, že tyto dvě koncepce tříd jsou vzájemně úzce teoreticky spjaté. Pojmy 'třída v ekonomicko-sociologickém smyslu' a 'třída v historickém smyslu' nejsou složkami dvou různých teorií, nýbrž různými prvky téže teorie sociálního procesu. Kategorie 'třídy v historickém smyslu' plní v historickém materialismu vedle kategorie 'třídních složek' a 'vnitrotřídních kolektivů' funkci zprostředkujícího článku v teoreticko-empirické analýze vlivu ekonomické základny na jiné aspekty sociálního života“ [s. 179].

Teorie tříd v historickém smyslu předpokládá podle Kozyra-Kowalského teorii tříd ve smyslu ekonomicko-sociologickém, což se projevuje v tom, že: 1. součástí třídy v historickém smyslu jsou pouze ti jedinci, kteří patří k nějaké třídě ve smyslu ekonomicko-sociologickém, 2. pomocí kategorie tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu se dají přesně stanovit kritéria příslušnosti k jednotlivým třídám ve smyslu historickém. Mnoho zbytečných výtek na adresu marxovské teorie tříd vzniká podle Kozyra-Kowalského z toho, že si jejich autoři neuvědomují tuto mnohorozměrnost marxovského pojmu třídy. Základ-

ními třídami v historickém smyslu jsou v Marxově a Engelsově pojetí v buržoazní společnosti buržoazie (kapitalisté), proletariát, rolníci, maloburžoazie a drobná buržoazie (drobní kapitalisté).

Základní teoretické obsahy vyjádřené rozlišením tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu a tříd ve smyslu historickém je možné podle Kozyra-Kowalského postihnout i tak, že hovoříme o třídách „ekonomických“ a „sociálně historických“. „Postup našich úvah nebude narušen“ — píše Kozyr-Kowalski — „jestliže místo tříd v ekonomicko-sociologickém smyslu a tříd v historickém smyslu zaujmou takové dvojice teoretických kategorií, jako je „ekonomická a sociálně historická anatomie třídní struktury“, „přírodní historická a sociálně kulturní povaha tříd“ [s. 182]. Kozyr-Kowalski tím chce vyjádřit, že zde nejde především o vhodnost toho či onoho termínu, nýbrž o obsahové rozlišení dvou základních pojetí třídy, jaká fakticky nacházíme v dílech zakladatelů marxismu, o zdůraznění mnohorozměrnosti marxovské teorie tříd, která často málo pozorným a ne dost pečlivým čtenářům Marxových a Engelsových děl uniká.

Je tedy zřejmé, že u Marxe je často zdůrazňována úzká souvislost ekonomických kategorií, jež vytvořil, s jeho teorií tříd. Dalo by se také napsat, že třídy v ekonomicko-sociologickém smyslu jsou v badatelské praxi tvůrci historického materialismu částmi či složkami tříd ve smyslu historickém. Pojem tříd v historickém smyslu je jednou z klíčových kategorií materialistického historismu, neboť umožnil Marxovi a Engelsovi analyzovat minulost i budoucnost sociální struktury kapitalistického výrobního způsobu.

Poté, když analyzoval některé obecné otázky teorie tříd, zaměřuje se Kozyr-Kowalski podrobněji na problematiku složení a početnosti proletariátu i dalších tříd a vrstev kapitalistické sociální struktury. Zdůrazňuje především, že marxistická teorie tříd v protikladu k vulgární buržoazní sociologii a ekonomii nikdy neztotožňovala proletáře s fyzicky pracujícími. Při analýze soudobých sociálně ekonomických struktur používá pojmu přímého (bezprostředního) výrobce, Marx a Engels podle Kozyra-Kowalského neomezují pojem dělnické třídy v buržoazní společnosti na přímé výrobce. Marx, Engels i Lenin rozlišovali vedle průmyslového proletariátu také proletariát obchodní a úřednický. Pojem dělnické třídy v historickém smyslu zahrnuje podle Kozyra-Kowalského také námezdně pracující, kteří svou činností uvádějí do pohybu kapitalistické prostředky zbožné peněžního oběhu a služeb.

Kozyr-Kowalski se při řešení této otázky odvolává na známou diskusi na stránkách časopisu *Otázky míru a socialismu* z let 1960–61 a konstatuje: „Dnes, kdy se ozývají hlasy o zániku proletariátu, tvoří dělnická třída v historickém smyslu v nejdůležitějších kapitalistických zemích nejpočetnější třídu společnosti a přímí výrobci, zbavení výrobních prostředků a spjatí s velkým průmys-

lem, jsou nejen velmi početnou, ale i nejlépe zorganizovanou, bojovnou a společensky vlivnou částí dělnické třídy“ [s. 191].

Zvláštní pozornost věnuje Kozyr-Kowalski společenským třídám a vrstvám za socialismu, přičemž pochopitelně vychází především ze situace v Polské lidové republice. Konstatuje, že základními třídami soudobé polské společnosti jsou dělnická třída a rolníci. Nezanikla zde však úplně ještě ani drobná buržoazie (drobní kapitalisté), maloburžoazie a skupiny, které jsou sociálně lokalizovány mezi těmito dvěma třídami. Kromě uvedených tříd existují podle Kozyra-Kowalského v polské společenské struktuře různé vrstvy, tzn. skupiny pracujících, jejichž pracovní síla uvádí do pohybu instituce právně politické a ideologické nadstavby. Za typické představitele těchto vrstev považuje milicionáře, pracovníky justice, vojáky, učitele všeobecně vzdělávacích a odborných škol, vědecké pracovníky, pracovníky státní správy, národních výborů, společenských organizací, církví, kulturní pracovníky a pracovníky prostředků masové informace a propagandy (rozhlasu, televize, tisku apod.).

Kozyr-Kowalski píše, že ve značné části marxistické literatury se používá zkratkovitá charakteristika sociální struktury socialistického výrobního způsobu. Rozlišují se zde dvě základní třídy, třída dělníků a rolníků, a dále vrstva pracujících inteligence. Za tímto kondenzovaným pojetím jsou skryty tři velmi závažné předpoklady marxistické teorie tříd:

1. Předpoklad, že třídy existují nejen ve společnostech budujících socialismus, ale i v zemích s pokročilým socialistickým výrobním způsobem.

2. Předpoklad, že každý příslušník socialistické společnosti nemusí patřit k nějaké třídě.

3. Předpoklad, že všichni příslušníci socialistické společnosti nemají během pracovního procesu, který vede k získávání existenčních prostředků, stejný vztah k výrobním prostředkům.

Marxistické pojetí vztahu k výrobním prostředkům se podle Kozyra-Kowalského nemezuje pouze na jejich soukromé vlastnictví či nevlastnictví, ale zahrnuje také spojení nebo neexistenci spojení práce sloužící získávání materiálních a duchovních statků s výrobními prostředky. Vadou formule o dvou třídách a jedné vrstvě je podle Kozyra-Kowalského příliš velká zkratkovitost, která neumožňuje pomocí těchto tří kategorií vědecky, marxisticky analyzovat ekonomickou základnu, její přeměny a rozpory, ani její vliv na různé oblasti života socialistických společností.

Kozyr-Kowalski si všímá rovněž místa správně administrativních a inženýrsko-technických pracovníků v sociální struktuře socialistické společnosti. Většinu správně administrativních pracovníků zaměstnaných v průmyslu považuje za skupinu dělnické třídy v historickém smyslu. Nazývá je nepřímými výrobci spojenými se socialistickými výrobními prostředky. Část pracovníků této kategorie spolu s určitou skupinou inženýrsko-

-technických pracovníků vykonává především řídící, vedoucí a administrativní funkce v socialistických podnicích. Z tohoto hlediska je těžké je zařadit do dělnické třídy, a to jak v ekonomicko-sociologickém, tak i v historickém smyslu. Proto se Kozyr-Kowalski domnívá, že je správnější nazvat je pověřenci spravujícími veřejné záležitosti jak dělnické třídy, tak i pracujících vrstev, které konstituují socialistickou sociální strukturu. Tito pověřenci se ovšem zásadně liší od pověřenců spravujících soukromé i veřejné záležitosti buržoazie. Nedisponují akciemi, nepřivlastňují si díky vlastnictví pracovních podmínek nadprodukt přímých výrobců bez ekvivalentu v podobě vlastní práce, nemohou přeměnit své platy v kapitál přinášející zisk, základním zdrojem existenčních prostředků je pro ně vlastní práce, využívání vlastní pracovní síly, znalosti a kvalifikace v zájmu socialistických podniků. Kozyr-Kowalski zdůrazňuje, že tato skupina pracovníků podléhá a bude podléhat stále přísnější kontrole dělnické třídy, vykonávané orgány socialistického státu, strany, odborů, dělnických rad apod.

Za fundamentální teoretický i praktický problém socialistického výrobního způsobu považuje Kozyr-Kowalski to, jak skutečně zajistit pracovníkům spjatým s výrobními a směnnými prostředky roli spoluvlastníků svých pracovních podmínek, aniž by však tyto prostředky ztratily celospolečenský charakter.

Vztahy mezi pověřenci spravujícími výrobní a směnné prostředky a mezi jinými kategoriemi pracujících jsou podle Kozyra-Kowalského základním elementem pojmu socialistického vlastnictví, chápaného v ekonomicko-sociologických kategoriích. Na tomto pozadí se mohou rodit tyto základní neantagonistické rozpory specifické pro socialistický výrobní způsob:

1. Pověřenci spravující všelidové hospodářství mohou už na úrovni závodu způsobovat, že vznikají rozpory mezi veřejným zájmem a každodenním zájmem dělnické třídy. Děje se tak tehdy, jestliže nedbají o sociálně existenční podmínky, jestliže nevytvářejí společensko-ekonomické předpoklady příznivé pro dobrou práci.

2. Narušení všelidového charakteru vlastnictví výrobních a směnných prostředků se může projevit v rozporu mezi partikulárním zájmem určitých kategorií pověřenců spravujících národní hospodářství nebo osazenstev továren a mezi zájmy celého národa.

3. Určité skupiny pověřenců spravujících všennárodní hospodářství mohou využívat svou sociální funkci k oslabení socialistického vlastnictví výrobních a směnných prostředků tehdy, jestliže zneužívají svých práv k potlačování kritiky, jestliže projevují velkopanský a svévolný vztah k pracujícím a narušují tak jejich právo na přímou účast při řízení, jejich právo na spoluvlastnictví svých pracovních podmínek.

4. Narušování přímé kontroly činnosti uvedených pověřenců, a to jak kontroly shora, tak zdola. Všennárodní vlastnictví výrobních

a směnných prostředků je bez této kontroly nemyslitelné.

5. V podmínkách socialistické formy vlastnictví výrobních a směnných prostředků se může projevit rovněž rozpor mezi soukromým, osobním zájmem jednotlivých dělníků a mezi jejich celotřídním a národním zájmem.

Důležité a podstatné ovšem je, že všechny tyto i další neantagonistické třídní rozdíly a rozpory je možné v socialistické společnosti řešit humanistickými a racionálními prostředky. Klasickým příkladem racionálního a humanistického řešení neantagonistických třídních rozporů je podle Kozyra-Kowalského politika strany vůči rolníkům.

Kozyr-Kowalski se zmiňuje rovněž o některých zvláštěnostech třídního boje, který probíhá uvnitř socialistických zemí v ideologické oblasti. Konstatuje, že hlavní a neúčinnější zbraní v tomto boji jsou rozsáhlé všeobecné znalosti, vysoká teoretická kultura, věcná analýza faktů, účinný a platný meritorní argument, a pokračuje: „Dnes už nestačí nazývat se marxistou, aby někdo dosáhl titulu reprezentanta dělnické třídy ve vědě nebo kultuře. Je třeba znát dokonale nejen marxismus, ale systematicky sledovat hlavní jevy ve vědě a kultuře buržoazního světa. Nestačí polemizovat například s fenomenologií, strukturalismem, psychoanalýzou či pozitivismem pomocí hlučných a prázdných frází, nýbrž je třeba ovládnout, jak to činili Marx a Lenin, teoreticko-metodologické struktury vlastní těmto směrům mnohem hlouběji, než to dokážou učinit vynikající, a nikoli pouze průměrní a epigonští jejich představitelé. Marxismus přestává být marxismem, není-li založen na vysoké teoretické kultuře a na hluboké znalosti současnosti. Jeho vědecké hodnoty předpokládají úctu vůči badatelskému úsilí, vůči i tomu nejmenšímu zraku poznání soudobé skutečnosti, obzaňnému v pracích nemarxistických humanitních oborů“ [s. 272–273].

Z těch kapitol knihy *Dialektika a společnost*, jejichž autorem je J. Ładosz, zasluhují pozornosti především ty úvahy, které jsou věnovány teorii národa a národotvorných procesů. Ładosz postuluje, že základní direktivou materialistické metodologie při analýzách této problematiky musí být výzkumy týkající se samotného národa a forem jeho společenského vědomí, a nikoli ideje národa, která přece není poslední příčinou existence národů a základem jejich bytí. Proto Ładosz věnuje nejprve pozornost genezi národů v dnešním slova smyslu, jejich ekonomickým základům a také roli historické tradice při upevňování národní vazby.

V části, kde analyzuje různé definice národa, se zabývá rovněž známou Stalinovou definicí tohoto jevu. Uvádí, že je možné ji mnohdy vytknout, a to zejména tehdy, jestliže je vytržena z kontextu, jestliže je chápána jako předpoklad, a nikoli shrnutí určité teoretické argumentace. Domnívá se však, že na půdě marxistické teorie dodnes znamená nikoli špatné shrnutí toho, čeho bylo při zkoumání národů dosaženo. Její podstatná chyba nespo-

čivá podle Ladosze v samotné definiční formulaci, ale v kategoričtém tvrzení, které ji doprovází, že totiž stačí, aby chyběl pouze jeden z uvedených znaků národa, a národ přestává existovat. Je to tvrzení, které činí z národů zkosnatělé výtvoři a nevidí v nich dynamické společenské celky, které se utvářejí historicky velmi různorodými cestami.

Sám Ladosz definuje národ takto: „Je to skupina lidí, která v důsledku historicky ustálené ekonomické vazby, zahrnující na základě dělby společenské práce (vylučující přírodní a z hlediska reprodukce sociálního života uzavřené hospodářství) celek obyvatelstva určitého území, byla spojena možností svobodného dorozumění (zpravidla prostřednictvím společného jazyka) a vytváří na půdě historické tradice směny materiálních i duchovních činností specifickou duchovní kulturu, specifické znaky charakteru, jakož i vědomí vlastní odlišnosti a snahu po politické jednotě“ [s. 330 a 349].

Na základě polských recenzí, s nimiž jsem se mohl seznámit, je zřejmé, že práce *Dialektika a společnost* je v Polsku posuzována velmi pozitivně. Svědčí o tom např. recenze S. Dziamského v časopise *Studia Socjologiczne* č. 2, roč. 1973. Její autor mj. píše, že úvahy Kozyra-Kowalského i úvahy Ladoszovy, obsažené v jejich nové knize, „daleko překračují prostou reprodukci marxovské teorie společnosti a jejího vývoje. Autoři v ní provádějí samostatnou a originální reinterpretaci marxovského historického materialismu, zabývají se mnoha spornými otázkami, vystupují proti narostlým revizionistickým a vulgarizátorským tradicím. Je to kniha napsaná s plnou teoreticko-metodologickou odpovědností a svědomitostí, stránická v leninském smyslu, rozhodně se vyslovující pro teze, které oba autoři řadu let hlásají mezi polskými marxisty.“ Toto hodnocení je podle mého mínění natolik výstižné, že k němu není třeba nic dalšího dodávat. Jan Sedláček

Alvin Toffler: Future Shock (Šok budoucnosti)

New York, Random House 1970, z něm. překl. Der Zukunftsschock, Bern, 1971, 391 s.

Recenzovaná kniha patří mezi publikace, které se zvláště ve druhé polovině šedesátých let začaly hojně objevovat na knižním trhu — je věnována problémům budoucího vývoje lidstva, budoucího postavení člověka a společnosti v „novém světě“. Na rozdíl od mnoha z nich však není skutečnou prognózou v pravém slova smyslu, ale částečnou proлон-gací tříště empirických poznatků některých tendencí projevujících se v americké kapitalistické společnosti.

Autor považuje za nutné předeslat, že současný člověk dosud není připraven na budoucnost. Hovoří se proto o tzv. šoku budoucnosti, který však není jen budoucím pocitem, ale již dnes častou nemocí. Výchozím momentem Tofflerových úvah je „změna“, zvláště pak „zrychlující se změna“, která progresivně mě-

ní poměr mezi novou a dřívější situací. Zrychlující se změna vyvolává „zrychlené tempo života“. Toto „tempo života“ je podle autora „psychologická proměnná rozhodujícího významu; v minulosti se tempo měnilo velmi pomalu. Teprve zrychlený pohyb ve vědách, technice a společnosti se odrazil i ve změněném tempu života všech lidí.“

Publikace je rozdělena na šest částí. V první a druhé části Toffler rozebírá především otázky „změny“ a „tempa života“ a mj. neustále vyzdvihuje vývoj v západních společnostech, které „žijí ve šturmu proměny“; na druhé straně ale ignoruje vývoj a proměny v té části světa, kde se proměny společnosti v posledních padesátipěti letech odehrály na daleko širším základě a podstatně rychlejším tempem. Toto ignorování existence socialistické světové soustavy, ponecháme-li stranou několik výpadů a narážek proti vývoji v socialistických zemích, svědčí o některých základních autorových neznalostech a je pro něho typické. Děje se tak na úkor celkové úrovně publikace, která tím dostává silný punc jednostrannosti.

Část první — Konec stálosti. „Za všechno může věda a technika.“ — tak lze stručně charakterizovat směr Tofflerových úvah. To, co se dnes odehrává, daleko překročilo dosah druhé průmyslové revoluce a znamená velký předěl v dějinách lidstva. V důsledku technologické revoluce, kterou dnes prožíváme, budou radikálnější probíhat všechny sociální proměny. Prostor a čas v tomto procesu nehrají žádnou roli. Akcelerace změn představuje dnes novou společenskou sílu; tvrdil-li Bacon, že „vědění je moc“, můžeme dnes říci, že „vědění je změna“. Změna se dále významně zrychluje tím, že se podstatně zkracuje čas mezi tvůrčím nápadem a jeho zavedením do praxe.

Toffler pak pokračuje rozбором pojmu „tempo života“ a dokazuje, že se „tempo neustále zrychluje, že sami usilujeme o zrychlené tempo našeho života. Tím se zároveň všichni stáváme oběťmi věku dočasnosti.“ Znamená to, že mezilidské vztahy jsou a stále více se budou stávat povrchnějšími a nahodilejšími, že vztahy člověka k věcem, k místu, k jeho institucionalizovanému nebo organizovanému okolí, jakož i k idejím a k informacím uvnitř společnosti budou stále více variabilnější. Této pěti zmíněných faktorů autor pokládá za základní komponenty všech situací a detailně je popisuje a rozebírá v druhé části recenzované knihy.

Část druhá — Dočasnost. Čím kratší dobu tedy trvá náš vztah k věci, k místu, k lidem atd., tím více se zrychluje tempo našeho života. Trvalost prý byla ideálem minulosti. Dnes se dlouhodobé vztahy mění v krátkodobé a trvalost je nahrazována dočasností. Na některých výstižných příkladech se autor snaží dokumentovat své tvrzení o dočasnosti. Tak např. mezi rokem 1967 a 1968 se přestěhovalo celkem 36 milionů Američanů. Od roku 1948 každý pátý Američan změnil svou adresu. Vzpětí Toffler využívá popsany trend k pod-